

Бир перзент Аллатаала бермеди... [3:401] деген гүрсиниўлері «Қудай берип қойған байлыққа» қанаат етпей ямаса оларды көзге илмей перзентли болыўдың адам баласы үшін оғыры зәрүрлі екенлигин билдириўши халықлық көзқараслардың нәтижелери сәўленген.

Перзентсиз хан, патшалардың перзентли болыўы хақында сюжетлер пүткиллей басқаша мазмунда сөз етиледі. Алып қарайық: «Қараман» дәстанында; Ғұлапин деген шәхәрде,

Таймұрас атлы хан өтті,
Патшалық дәўранын сүрді,
Жер жүзине хұкими жүрді,
Патшаның, ханның қызынан,
Бир жүз қатын алды,
Бес жүз елли жасады,

«Ата» деген бир тырнағы болмады... [2:345] Дәстанда ханның әмел арқалы орынсыз хәрекет етип атырғанығына халықтың ренишли туйғылары сәўленген. Бунда феодаллық жәмийет үшін характерлі болған хаял-қызларға көзқараслар басым орын ийелейді. Усындай жағдайларды «Муңлық-Зарлық» дәстанында да көреміз. Дәстанда Санжархан:

Патшылықтың даңқынан,
Қырық хаял сайлап алсада,
Кеўлиндегиси болмады,
Қарғыс алып елинен,
Ийманы қашып жүзинен,
Қырық қатынның ишинен,
Хеш биреуі туўмады,
Санжархандай патшаның,
«Ата» деп атын айтқандай,

Хеш бир нышан болмады [7:423]. деген баянлаўларда елинен қарғыс алған зулым патша түрінде сөз етиледі. Бунда басқарыўшы күшлерге (патшаларға) болған наразылық белгилери сәўлелениўи менен бир қатарда, олардың перзентлерге мүтәж екенлиги сези-

лип турады. Бирақ, олардың тилегинен дүньяға келген перзентлер барқулла өзлерине жақсылық әкеле бермейді. Усындай турмыслық факторлардың тәсийринде пайда болған дәстанлардың ең елеўли мазмунлары «Шәрьяр» дәстанынан орын алған. Бул дәстан «Қараман», «Муңлық-Зарлық» дәстанлары сыяқлы ертеклик элементлер менен байытылған эпикалық дәретпелер қатарынан орын алады. Бирақ, жоқарыда аты аталған дәстанлардан айырмашылығы Шахидарап өз қәтелигин түсинип перзентлериниң қуўанышларын көриўге ериседи. Перзентсиз патшалар үшін қолланылатуғын эпикалық формула мынандай бағдарда айтылады: «Шахидарап патша дүньяға келди, жасы қырық беске барды (жас категориясы хәр қыйлы), тоққыз хаял алды (хаяллар саны да хәр қыйлы), я улдан, я қыздан перзент нышан көре билмеди. Дүньясы қурысын нетейин... Темирден хаса қолға алып, темирден геўишти кийип, Хәзирети Кәбаға хәжире болып кетейин» деген патшаның көкрегине бир қыял пайда болды» [10:7]. Бундай формула қолланылған дәстанларда перзентсизлиги үшін патшалар пуқаралар тәрәпинен яки қол астындағы хызметкерлер тәрәпинен кемситилмейди хәм шетлетилмйди. Ақырғы шешимди өзлери қабыл етеди. Сондай-ақ, «улсыз, қызыз патшаның жыйған талаў дер еди, кейни ойран дер еди» ямаса, «Ата» деп атын айтқандай, хеш бир нышан болмады» дегендей қатарлар тұрақлы түрде патшалар үшін қолланылады. Перзентсизлик мотиви бар қайсы дәстанды алып қарамайық усы сөзлерди ушыратыўымыз мүмкин.

Қарақалпақ халық дәстанларында перзентсизлик темасының кеңнен пайдаланылыўы бириншиден бул мотивниң әйемги түсиниклерге барып тақалатуғынлығын көрсетсе, екіншиден усы ески түсиниклердиң қәлипlesiў хәм раўажланыў басқышларында анықлаўға жәрдем береді. Үшиншиден миллий дәстанларымыздың генетикалық хәм типологиялық өзгешеликлерин сыпатлаўшы эпикалық мағлыўматларға ийе.

Әдебиетлар

1. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 1-том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 2007.
2. «Қараман», Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 21-том. –Нөкис: «Илим». 2010.
3. «Қоблан» Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 13-том, -Ташкент: «Маънавият». 2009.
4. «Қоблан».Есәмурат жыраў варианты. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1981.
5. Манас. <https://new.bizdin.kg/media/books/Manas-1-kitap-Sagymbay.pdf>
6. «Мәспатша». Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 10-том, -Ташкент: «Маънавият». 2009.
7. «Муңлық-Зарлық», Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 24-том. –Нөкис: «Илим». 2010.
8. Палымбетов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан». –Нөкис: «Билим». 2020.
9. Урманче Ф. Тюркский георонический эпос. –Казань: ИЯЛИ, 2015.
10. «Шәрьяр», Қарақалпақ фольклоры. Бес томлық. 2-том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ халқ достонларида фарзандсизлик мотивининг ўзига хос жиҳатларига боғлиқли масалалар қўрилиб чиқилади. Кардош туркий халқларнинг фольклори намуналаридаги фарзандсизлик мотивига боғлиқли ишланган илмий фикрлар манба сифатида фойдаланилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности мотива бездетности в каракалпакских народных эпосах. В качестве источника использовались научные представления, связанные с мотивом бездетности в фольклорных образцах тюркских народов.

SUMMARY. The article discusses the features of the motif of childlessness in the Karakalpak folk epics. As a source, scientific ideas related to the motif of childlessness in the folklore samples of theTurkic peoples were used.

QORQIT ATA JIRLARI HÁM QARAQALPAQLAR TARIYXI

N.Jawlibaeva – magistrant

Ўзиниъаз атиндағи Нөкис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch so'zlar: «Qorqit ata» kitabi, tarix, shajara, Turk hoqonligi, qoraqalpoq dostonlari.

Ключевые слова: книга «Коркыт ата», история, генеалогия, тюркская знать, каракалпакские эпосы.

Key words: Epic of Edige, historical, V.V.Bartold, genre features, typological similarities.

Qorqit atadan miyras bolıp qalğan 12 jirdi, shağın ğana 12 dāstan dep atasa da boladı. Hār biri kōrkem shıǵarma bolıwına qaramastan tariyxıy derekler menen baylanıslı. Atap aytqanda bundağı waqıyalardıń bāri de IX-XII ásirlerdegi oǵuz-qıpshaq qáwimleriniń sırtqı hám ishki dushpanları menen soqlıǵıswları sóz etilgen. Bir jaǵında peshenek, hazar, qıpshaqlar, al ekinshi jaǵında túrkimenler háreket etedi. Bul waqıyalar sol peshenekler kósemi bolǵan Alimush hám Túrkmén xanı Seyilxan arasındaǵı 34 jıllıq urıs (922-956) waqıyaların tolıq óz ishine qamtıydı.

Qorqit ata kitabında 1043-jılı Jańakentti taslap qashqan Shax Maliktiń atı ataladı. Tariyxıy dáreklerde Málik Saxaba

arablar basqınshılıǵı dáwirinen qalǵan eń sońǵı xan sıpatında da kórinedi. Bul haqqında qaraqalpaq shejirelerinde de ayırım maǵlıwmatlar bar. Máselen, Berdaqtnıń «Shejire» dástanında:

Ánes, Málik eki kisi,
Payǵambardıń sahabası,
Ánes qazaqtıń babası,
Sonnan alash bolǵan eken.
Máliktiń ulı Razi haq,
Jashında qoydı ğulpaq,
Kiygen eken qara qalpaq,
Sonnan qaraqalpaq bolǵan eken.

Jáne de Berdaqın «Shejire»sinde «qaraqalpaqlardıń uranı-Jayılgan, türkmen urası-Seyilhan»-degen sózler bar. Qorqıt ata kitabında da peshenekler sardarı Alımush, Jayılgan degen at penen kórinip, Seyilxanğa qarsı urısaı.

Qorqıt ata jırları menen Qorqıtın naqıl sózleri, ol haqqında ańızlar qaraqalpaq arasında keń tarqalganın aytqanının ózinde, qaraqalpaqlar da basqa túrkiy tilles haliqlar sıyaqlı «Qorqıt ata» jırlarının teń huıqlı miyrasxori. Sebebi, Altaydağı Türk qağanatı ıdıraǵannan keyin (740-j.) Sır boyında Oǵuz-qıpshaq ulısı payda bolıp, onıń negizin quraǵan ruw-qawimler buringi Türk qağanatınıń batis bólegindegi bayandur, salor, bayat, qay, pesheneg, kimaq, qıymaq, qıpshaq taypaları edi. Bul dáwirde Sır, Aral átirapındaǵı saklar ózlerin «Oǵuz» dep atay basladı [8]. Olardıń tiykarǵı qalaları-Otırar, Sútken, Türkstan, Sıǵnaq, Uzkent, Jent, Barshinkent, Jankent, Janqala bolǵan. Olar tiykarınan Ústirt, Emba (Jem), Jayıq hám de Sır, Aral átirapların jaylaǵan.

Islam dinin qabıl etiwı menen jawlasıp qalǵan Jent penen Jankent birlesip, ózlerin «Jabıǵa» -buringi Türk qağanatınıń izindegi elmiz, dep járiyalaydı. Bul bolsa, Jankent xanlarınıń Sırdaǵı basqa türk ruwlarınan ógeyleniwine alıp keledi. Aqırı Jankent xanı Shaxmálik, onıń balası Áliy 1043-jılı Sırdan etiwge májbúr boladı. Solay etip, oǵuzlar Seyilhan (Seljuk) Jayılgan (Qıpshaq) bolıp ekige bólinip ketedi. Sırdan batisqa ketken Seyilhan toparı da óz ishinde bir neshshege bólinip bir tobi Iranǵa, bir tobi Kavkazǵa awadı. Batisqa ketken bul taypalar «Qorqıt ata» jıllarında salor, bayandur taypaları bolıp súwretlenedi. Olardıń (oǵuzlardıń) bir bólegi XIII ásirde Mangol shabılıwınan qorǵanıw maqsetinde Anatoliya jerine barıp, Seljuklar dinastıyasın qurǵan (1225-1258).

Sanjarlar menen Qaramanlardı Sırdan ıǵıstırıwǵa májbúr etken bul gúreslerdiń bir jaǵında badjart (bashqurt) penen badjanaq (pesheneg) ruwları da bolǵan [7:111]. Demek, bul waqıyalardan oǵuzlar tariyxınıń qaraqalpaqlar tariyxına da málim dárejede ortaqlıǵı bolǵanlıǵın seziwge boladı.

Ulwıma, 956-jıldan keyin oǵuzlar Batis (musılman), Shıǵıs (shamanist) oǵuzlar bolıp eki toparǵa bólinip, óz-ara jawlasıwdı kúsheytken, 1043-jılı bolsa qırdaǵı qıpshaqlar (Oǵuzlardıń shıǵıstaǵı shaman dinindegi toparı) oǵuzlardıń Batisqa ketken musılman dinindegi Qazan-salor taypası menen óz-ara jawlasıp, Oǵuz-qıpshaq ulısı birotala qıyadı.

1043-jıldan soń qır qıpshaqları Edilge deyin barıp, Xazar mámleketin jawlap aladı. 1055-1066-jıllar aralıǵında Azov peshenegleri bolsa óz-ara jawlasıp, Xaldardıń áq taypası Vengriyaǵa Balkan átiraplarına. Keden baslaǵan ǵ taypa Vizantiyaǵa ketedi. Vizantiyaǵa ketken topar birotala xristianlasadı. Pesheneglerdiń Shekli ulı Alımush (Mangus, Manash) baslaǵan Shıǵıs qanatı bolsa Jem, Saǵız boyına sheginedi. Qıpshaqlar Xazarlarǵa qarsı urısta peshenegler menen awxamlas bolıp, Shekli (Shekti. Kóbikli) tárepinde boladı. (Xazar patshası Kúnshaq Almushtıń qızın olja qılıp alǵan edi). Solay etip, Aral-Edil peshenegleri menen qıpshaqlar awqamlaslıqta boladı.

Pesheneg-qıpshaq awxamlasıp atırǵanda, oǵuzlardıń Kavkazǵa ketken taypaları da búlginshilikke túsip, Salor (Xassan, Qazan) menen Bayandur taypası óz-ara jawlasadı, Qaraman (türkmen) óz aldına el, ulıs jasaydı [7:82-83].

Kórip otırǵanıımızday, qaraqalpaqlardıń etnogenezinde baslı orındı iyeleytuǵın pesheneg qawımı tariyxı «Qorqıt ata» jırların kamalǵa keltirgen oǵuz-qıpshaq ulısınıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı, hátteke bul birlespede tiykarǵı orınlardıń birin iyelegen.

Házirgi tariyx iliminiń kórsetiwı boyınsha, apasiaklar (qaraqalpaqlar) menen awgasiyler (türkmenler) Sır dáryanıń tómengi quyarlıǵı menen Aral boylarında aralasıp jasaǵan. Bul qawimler jasaǵan mákanlarda IV ásirde Shıǵstan gunnar (xunnlar), VI-VIII ásirlerde túrkler kele baslaydı. Bul qawimler Ámiwdárya boyındaǵı apasiaklarǵa (pesheneglerge), Sırdıń tómengi jaǵındaǵı awgasiylerge

(oǵuzlarǵa) aralasıp ketedi. Nátiyjede VII-VIII ásirlerde apasiak-gunn-türk aralaspasınan Pesheneg awqamı, awgasiy-gunn-türk aralaspasınan Oǵuz awqamı dúziledi. Házirgi Beruniy (Qat. Qıyat) pesheneglerdiń jerleri Ámiwdáryanıń tómengi jaǵalawları-Aral boylarınan Oral (Edil) hám Volga (Jayıq) aralıǵındaǵı keń aymaqtı óz ishine alǵan.

VIII-IX ásirlerde peshenegler oǵuzlar menen tıǵız ekonomikalıq-siyasiy baylanısta bolǵan, hátte oǵuzlar menen awqamlas bolıp, olardıń basqa mámleketlerge bolǵan atlanıslarına qatnasqan. Biraq X ásirdeń basında oǵuzlar Xazarlar menen birigip pesheneg awqamınıń batis bólegin ekige bólip bir bólegin Vizantiyaǵa, bir bólegin Kiev Rusı táreplerge shıǵıp ketiwge májbúr qılǵan. Bul dáwirlerde Araldıń túsligindegi Shıǵıs bólegi házirgi «Qaraqalpaq» atamasın iyelegen. XI ásirdeń birinshi yarımında Aral átirapındaǵı qalǵan bul Shıǵıs peshenegleri, qaraqalpaqlardıń jerine Sibir, Ertis tamanlardan qıpshaqlar basıp kirip, pesheneglerdi ózleriniń 1066-jılǵı rus jerlerine basıp kirgen sawashlarına qatnastradı. Shıǵıs pesheneglerdiń qıpshaqlar menen rus jerlerine barıp qalǵan ayırım bólekleri Dnepr dáryasınıń Ros degen tarmaǵın boylap jaylasadı. Torchevsk qalası olardıń oraylıq qalalarınan biri bolǵan. 1140-jılı Shıǵıs pesheneglerdiń usı jerge kelip qalǵan bir bólegi rus jılınmasına «Chernie klobuki» degen at penen kiredi [6:116-121].

Bul uzınan uzaq tariyxı aytqandaǵı maqsetimiz «Qorqıt ata»daǵıday tariyxıy reallıq elementleri «Edige» dástanında da keń orın alǵan, «Edige» dástanın jırlawshı-dóretiwshiler bul tariyxıy sıpatı beriw dástúrin «Qorqıt ata»dan menterse kerek demekshimiz.

Pesheneglerdiń oǵuz-qıpshaq usılı menen baylanısınıń joqarıdaǵıday qarama-qarsılıqqa tolı quramalıǵınan bolsa kerek, ayırım ilimpazlar (Bernshtam) «Qorqıt ata» jırların pesheneglerdiń 958-jılǵı Kieve jasaǵan gezinde tuwǵan deydi. A.Qońratbaev onı 965-jılǵı Xazar mámleketiniń qulawı menen 1043-jılǵı Jankent ulısınıń ıdırap, oǵuzlardıń batis-shıǵıs toparlarǵa bólinip ketiw waqıyaları menen baylanıstradı.

Pesheneglerdiń oǵuz-qıpshaq birlespesine qatnası menen «Qorqıt ata» jırlarına ortaqlıǵı máselesiniń durıslıǵın biz «Qorqıt ata» jırlarında súwretlenilgen waqıyalardan da kóremiz. Máselen, kóp jılǵa sozılǵan oǵuz-qıpshaq búlginshiligi tusında, anıǵıraıq oǵuzlardıń Seyilhan (Seljuk - türkmen), Jayılgan (pesheneg-qıpshaq) bolıp ekige bólinip jawlasqan dáwirlerinde peshenegler batırı Keden menen qara qıpshaq batırı Qoblan Jayılgan jaǵında tursa, Qazan-salor, Qaraman sıyaqlı batırlar Seyilhan tárepinde turadı. Pesheneglerdiń batırı Bámsi-Bayraq (Alpamis) bolsa eki jaqtıń birliǵi ushın gúresip qaza tapqan. Onı Qazanǵa ókpelep elin bólip alıp ketken Aruz (qıpshaqtıń asırıp alǵan balası) óltirgen. Ol, Bámsi-Bayraq qıpshaqlarǵa kúyew bolǵan. Peshenegtiń jáne bir batırı Kedenniń Qazan menen kelisim dúzgen waqıtları da bolǵan [7:144]. Qullası, Qorqıt ata jırlarınıń tiykarǵı bólegin pesheneg-salor jawlasıwlarına baylanıslı waqıyalar iyeleydi. Máselen, Qazannıń awılın jaw shapqanı tuwralı jır menen Oraz, Erkek, Sekrek jırları usınday mazmunda.

Solay etip, «Qorqıt ata» jırların bir ǵana Bayandur (seljuk-azerbayjan), Qazan-Salor (Seyilhan-türkmen) ulıslarına tiyisli dew qáte. Ol (jır-) eń dáslep X ásirde Sır (Türkstan) taypaları arasında tuwıp, soń XV ásirde Kavkaz jerinde Bayandur xan sarayında (1448-1402 j.j.) xatqa túsken. Onda IX-X ásirde Sır boyında bolǵan oǵuz-qıpshaq ulısınıń shejiresi menen tariyxı basım, sol ushın da ol pútkil túrkiy tilles taypalar eposınıń saǵasında turadı. Demek, «Qorqıt ata» jırı «Edige» dástanınıń janrlıq belgileriniń jetilisiwinde de tiykarǵı kórmek dáreklertiń biri bolıp esaplanadı. Bunı, biz «Qorqıt ata» jırı menen qaraqalpaq qaharmanlıq dástanınıń arasındaǵı syujet penen qaharmanlıq motivlerdiń tipologiyalıq usaslıqlarınan ayqın seziliwimizge boladı.

Ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. «Қорқыт ата кітабы» хәм қарақалпақ қахарманлық дәстанлары». //Қарақалпақстан муғаллими: 1994, № 3-4.
2. Алламбергенов К. қарақалпақ әдебиятының пайда болыуы хәм қәлиплесіуінде жырау-шайырлар дәретіушилигиниң тутқан орны. - Еркин Қарақалпақстан, 2003-жыл 11-сентябрь, № 112
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1999.
4. Бахадырова С. «Китаби дадам Қорқыт». - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
5. Камалов С., Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. Нөкіс: «Хабаршы», 2001.
6. Камалов С., Қашанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. Нөкіс: «Билим», 1993
7. Қоңыратбаев Ә Тюркология және эпос. — Алматы: «Ғылым», 1975
8. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII в. в. Ашхабад. Ылым, 1969.

REZYUME: Maqolada «Qorqyt ata» kitobi va qoraqalpoq xalqi tarixi bilan bog'liqlik tararlari, qoraqalpoq dostonlariga mazkur kitobning tasiri tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ: В статье анализируется связь книги «Коргыт ата» с историей каракалпакского народа, влияние этой книги на каракалпакский эпос.

SUMMARY: The article analyzes the relationship between the book "Korgyt ata" and the history of the Karakalpak people, and the impact of this book on the Karakalpak epics.

ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ДӘСТАНЛАРДЫҢ ХӘМ ЕРТЕКЛЕРДІҢ ОБРАЗЛАР СИСТЕМАСЫНЫҢ ӨЗ-АРА УЛЫҰМАЛЫҚ ТӘРЕПТЕРІ («Шәрйәр» дәстаны мысалында)

Ш.К.Кенесбаева - филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эртак тип сюжетли достонлар, «Шахриёр достони» эртаклар, образлар системасы, умумийлик.

Ключевые слова: эпосы со сказочным сюжетом, эпос «Шахриёр», сказания, система образов, общность.

Key words: epics with a fairy tale plot, Shakhriyor epic, legends, system of images, generality.

Ертек тип сюжетли дастанлар тийкарынан социаллық-турмыс мәселелерди сәулелендирген менен олардың мифологиялық ертек тип сюжетли дәстан екенлигин анықлауда қахарманлардың ғайратбийий тууылыуы хәм илахий күшлерден мәдет алып ер жетиуі сыяқлы әйемги архаик мотивлер, мифологиялық көзқараслар хәм исенимлер турмыслық-реалистлик сүүретлеулер менен қарысып сүүретлениуі илимий-теориялық жақтан дәлийл бола алады. Биз бул тәрептерин ертек тип сюжетли дәстанлардың образлар системасынан айқын көриуимиз мүмкин. Айрықша сыйқыр күші қус образына жәмлеп бериледи. Бул жерде сөздің (Шәрйәр Бұлбилгөя қустың дууасын айтыуда, сөзден жаңылысып, жеңиледи) магиялық сыйқыр күшине исениу сыяқлы архаикалық мифтиң элементлери бар. Дәстанда дыққат аударатуғын нәрсе, барлық жанлы хайуанлар хәм жансыз затлар адам тақылетинде тил питип сөйлейди. Мысалы, аттың, қустың, таудың, көлдің, шөлдің, аспанның, жердің сөйлеуі, булттың адамға сая болыуы т.б. әйемги адамлардың мифологиялық ойлаулары менен байланыссы. Бул адамлардың жанлы хәм жансыз затларға культ сыпатында қарағанын аңлатады. Дәстанда Бұлбилгөя қус образына тилсимли қәсиет жәмлеп бериледи. Ол қаланы бир орыннан екінши орынға көшире алатуғын, жердің асты-үстине хукимин өткізе алатуғын, сайраса адамды өлтиретуғын хәм тирилте алатуғын сыйқыр күшине ийе болады. Бұлбилгөя қус образы дәстан сюжетиниң ярымында кирип келип өз алдына образ дәрежесинде дәстанның композициялық қурылысының құрамалылығын арттырып, барлық ўақыялардың шешимин хәм жуўмағын жасауда көркемлик хызмет атқарады. Дуўадан жеңилген Бұлбилгөя қус Шәрйәрдың патшалық салтанатының қорғаушысы сыпатында түрли мукамға сайрап қаланы қорғап турады. Қус образының усыңиелли дәрежеде дәстан сюжетинен орын алыуы ерте дәуірлерден киятырған адамлардың ойлау хәм пикирлеуіндеги мифологиялық түсиниклериниң сәулеси болса керек. Буны айырым ески қорғанлардан табылып атырған археологиялық табылмаларда тастыйықлайды. Мысалы ушын, басқа елдерден табылып атырған табылмаларды айтпағанның өзінде Қарақалпақстанның хәзирги Беруний районының «Азат» ширкетлер хожалығына қараслы территорияда жайласқан Ақшахан қала естелик қорғанында

изертлеулер алып барған илимпазлар былайынша жазады: «...храм-сарайдың «қорған» дийуаллары узыны бойына үш қатар реңли сүүретлер орнатылған галарейя болып шықты. Галарейяның төменги биринши қатарында төрт-бес реңдеги салтанатлы атлылар топарының сүүретлери сақланған. Оның жоқарғы қатарларына хәр бир қара қос сызықлар менен жийекленген портретлер орнатылған. Портретлердің арасында басларындағы тажларында қус сүүретленген, мойынларында әпсанауий хайуанларды (әйдарха) еслететуғын грибналар бар, үстилерине әжайып липаслар кийген хасылзадалар сәулеленген. Тажлардағы қуслар Шығыс халықларының ертек-әпсаналарындағы «егер де кимде-кимнің басына бахыт қусы қонса, ол адам патша, ал, ийнине қонса ўәзир болады» деген «бахыт қусын» еслетеди. Бул пикирди портретлердің бириниң астында сақланған «патша» жазығы тастыйықлап турғандай, Оксфорд (Уллыбритания), Сидней (Австралия) хәм Жаңа Зеландия лабораторияларында жүргизилген радиокарбон анализлери Ақшахан қала портретлериниң бизиң эрамызға шекемги II-I әсирлерге тийисли екенлигин анықлады» [7],— деп жазады. Дәстанларда хәм ертеклерде елге патша сайлауда қуслардан «дәулет қусы» сыпатында пайдаланыу ўақысы кең сақланған. Мысалы, «Едиге» дәстанында Сәтемир хан «Дәулет қусын алып ушырды, қус Тоқтамыстың басына қонды. Дәулеті басында екенін патша сол ўақытта билди [4; 83]. Усы тақылеттеги ўақыя «Шәрйәр» дәстанында да ушырасады. Дәстанда қәлендер сыпатта келген Хәзирети Қыдыр ғайыптан келип Бұлбилгөя қусты ушырады. Қусты үш рет ушырғанда да «бахыт қусы» Шәрйәрдың басына қонады. Сөйтип Шәрйәр Сулайманның тахтына минеди [5:105-107]. Солай етип, «Шәрйәр» дәстанының сюжетинде ўақыялардың басланыуы менен тийкаргы қахарманлар арасында келип шығатуғын қарама-қарсылықлардың жоғалыуында хәм дурыс шешимин табыуында Бұлбилгөя қус образы орайлық орын ийелейди. Демек, әйемги адамлардың қусларға болған көзқарасы, олардың қуслар образын сәулелендириуибизин эрамызға шекемги II-I әсирлерде-ақ пайда болған. Оның «Шәрйәр» дәстанында айрықша қарама-қарсылық ийе, сыйқырлы қус образында сәулелениуі әйемги адамлардың қусларға қатнасын хәм көзқарасын билдиреди. «Шәрйәр» дәстанының пайда болыуы